

УДК 37.013-053.5(082)
ББК 74.200я43
Т 43

Recommended by the Scientific and Methodological Council of the
East European Institute of Psychology (Ukraine - France).
Minutes No. 11 dated November 27, 2017.

The publication is supported and funded by Polish Academy of Sciences
(Kiev Representation)

Editorial Board Issue:

H. Sobchuk (Poland), I. Manokha (Ukraine), Ya. Vilk (Poland), I. Manos (Poland), I. Bekh (Ukraine),
Z. Petrochko (Ukraine), B. Stanishevska (Poland).

Responsible Editor of the Publication:

Iryna Manokha, Prof., Dr. of Science (Psychology)

Preparation for Publication: O. Omelyan, A. Onkovych

Layout for Printing: O. Omelyan

Posttraumatic Stress Disorder: adults, children and families in a war situation – International scientific
and practical edition / edit.: I. Manokha, H. Sobchuk. – Vol. III – Warsaw - Kyiv: PAN - Gnosis,
2018. – 472 p.

Пост-травматичний стресовий розлад: дорослі, діти та родини в ситуації війни – Міжнародне
науково-практичне видання / заг. ред.: І. Маноха, Г. Собчук. – Том III – Варшава - Київ: ПАН -
Гнозис, 2018. – 472 с.

International scientific and practical edition.

Міжнародне науково-практичне видання.

The international scientific and practical edition contains scientific articles of specialists on
post-traumatic stress disorder - its nature, causes, mechanisms of deployment, means of pre-
vention and overcoming.

Technology of qualification and overcoming of PTSD; psychological, medical and pedagogical
aspects of post-traumatic stress disorders in war conditions; peculiarities of migration processes
in the conditions of military actions; education as an instrument for overcoming post-traumatic
stress in war conditions; the philosophy and psychology of war as a civilization challenge of the
present - this is not full range of problems and issues to which the authors of the issue address
the coverage and attempt to resolve.

For specialists - psychologists, physicians, military, social workers, educators, scientists, re-
searchers and practitioners.

ISBN 978-966-2760-85-9

© Polish Academy of Sciences (Kyiv Representation), 2018.
© East European Institute of Psychology (Ukraine - France), 2018.
© International Consulting and Training Expert Agency, 2018.
© Publishing House "Gnosis", 2018.

ПОСТ-ТРАВМАТИЧНИЙ СТРЕСОВИЙ РОЗЛАД: дорослі, діти та родини в ситуації війни

УДК 37.013-053.5(082)
ББК 74.200я43
Т 43

Рекомендовано Науково-методичною радою
Східно-Європейського Інституту Психології (Україна - Франція).
Протокол № 11 від 27 листопада 2017 року.

Видання здійснене за підтримки та фінансування
Польської Академії Наук (Київське представництво)

Редакційна колегія випуску:

Г. Собчук (Польща), І. Маноха (Україна), Я. Вільк (Польща), І. Манос (Польща), І. Бех (Україна),
Ж. Петрович (Україна), Б. Станішевська (Польща).

Відповідальний редактор видання:

Маноха І.П., доктор психологічних наук, професор

Верстка: О. Омелян, А. Онкович

Макет: О. Омелян

Пост-травматичний стресовий розлад: дорослі, діти та родини в ситуації війни – Міжнародне
науково-практичне видання / заг. ред.: І. Маноха, Г. Собчук. – Том III – Варшава - Київ: ПАН -
Гнозис, 2018. – 472 с.

Posttraumatic Stress Disorder: adults, children and families in a war situation – International scientific
and practical edition / edit.: I. Manokha, H. Sobchuk. – Vol. III – Warsaw - Kyiv: PAN - Gnosis,
2018. – 472 p.

Міжнародне науково-практичне видання.

International scientific and practical edition.

У міжнародному науково-практичному виданні вміщені наукові статті фахівців з питань
посттравматичного стресового розладу – його природи, причин виникнення, механізмів
розгортання, засобів запобігання та подолання.

Технології кваліфікації та подолання ПТСР; психологічні, медичні та педагогічні аспекти
посттравматичного стресового розладу в умовах війни; особливості міграційних процесів в
умовах військових дій; освіта як інструмент подолання посттравматичного стресу в умовах
війни; філософія та психологія війни як цивілізаційного виклику сьогодення – ось далеко не
повний спектр проблем та питань, до висвітлення та спроби розв'язання яких звертаються
автори випуску.

Для фахівців – психологів, медиків, військових, соціальних працівників, освітян, науковців,
дослідників і практиків.

ISBN 978-966-2760-85-9

© Польська Академія Наук (Київське представництво), 2018 р.
© Східно-Європейський Інститут Психології (Україна - Франція), 2018 р.
© Міжнародна Експертна Агенція "Консалтинг і Тренінг", 2018 р.
© Видавництво "Гнозис", 2018 р.

Том 3

Посттравматичний стресовий розлад: технології кваліфікації та подолання

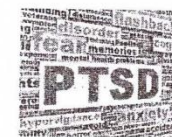
Психологічні, медичні та педагогічні аспекти посттравматичного стресового
розладу в умовах війни

Травма, конфлікт, соціальні проблеми: природа та виникнення ПТСР

Міграційні процеси в умовах військових дій

Освіта як інструмент подолання посттравматичного стресового розладу
в умовах війни

Філософія та психологія війни: цивілізаційний виклик сьогодення

Volume 3

Post-Traumatic Stress Disorder: qualification and overcoming technology

Psychological, medical and pedagogical aspects of Post-Traumatic Stress
Disorder in war conditions

Trauma, conflict, social problems: the nature of PTSD

Migration processes in the context of war

Education as an instrument for overcoming Post-Traumatic Stress Disorder
in war conditions

Philosophy and psychology of war: the civilization challenge of the present

LYASHENKO K.I. , Features of independent activity of the teacher in the context of formation of pedagogical mastery in conditions of military activities.	333
MOSKALOVA A.S. , Self-regulation as a character of efficient implementation of the completion professional crises by leaders of general learning education in warrant conditions.	342
MURANENKO K.YU. , Education as tool to overcome posttraumatic stress employees in the National Police of Ukraine.	352
PALCHINSKAYA M.V., ORLENKO I.M. , Design of inclusive educational space as a means of social adaptation of children with special needs in education.	362
PIVOVAROVA G.S. , Partnership in education as a means to overcome post-traumatic stress of students in military conflict.	374
PIVEN N.M. , Education in war conditions: opportunities, problems, perspectives.	383
PORTNYTSKA N.F., SAVICHENKO O.M., MAISTRENKO T.M. , Training technology as a means of overcoming the stigma of PTSD in the teachers minds.	395
PRASOL D.V. , The use of the algorithm scheme in the preparation of psychologists and social workers to working with youth age child in the situation of transmitting the death of one of the parents.	407
SINELNIKOVA N.O. , Professional training of primary school teachers to work with parents: poland experience and challenges for Ukraine.	419
TSVETKOVA G.G., DOVBNYA S.O., SHULYGINA R. A., VASILETS K.V. , Posttraumatic syndrome in children of pre-school age: essence, content, pathways.	429
SHIYKA S.V. , Organizational and humanitarian possibilities of higher education overcome PTSD in war.	451

ЗМІСТ

МИГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВИХ ДІЙ 6

ГАНДЗІЛЕВСЬКА Г.Б. , Психолого-акмеологічний супровід сучасного мігранта у контексті реалізації його життєвого сценарію.	7
ГЕРАСИМЕНКО Г.В. , Гендерно-зумовлене насильство в умовах конфлікту: постравматичні наслідки та стратегії їх подолання постраждалими.	21
ЗАВГОРОДНЯ А.О. , Психологічне дослідження постравматичного синдрому у студентів переміщених вищих навчальних закладів.	32
ЗЕЛІНСЬКА Т.М. , Особливості амбівалентності соціальних установок місцевого населення до внутрішньо переміщених осіб.	45
КРАЄВА О.А. , До проблеми психологічного аналізу дефініції «Я-концепція» в структурі особистості підліткового віку під час трансформаційних змін.	58
КРОШКА С.А. , Умови адаптації внутрішньо переміщених осіб та подолання постравматичного стресу в умовах війни.	68
КУЗЬМЕНКО В.У. , Індивідуально-психологічні особливості розвитку та виховання дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо-переміщених осіб.	79
НІКОРЯК Р.А. , Вплив соціального стресу на психічне здоров'я мешканців північної Буковини.	92
ПАХОМОВА Л.В., АНГОЛЕНКО В.В. , Підготовка соціальних педагогів: до використання інноваційних методів у соціальному вихованні дітей із числа внутрішньо переміщених осіб із проявами постравматичного стресу.	102

ОСВІТА ЯК ІНСТРУМЕНТ ПОДОЛАННЯ ПОСТТРАВМАТИЧНОГО СТРЕСОВОГО РОЗЛАДУ В УМОВАХ ВІЙНИ 112

АНГЕЛОВА С. О., ВІНОКУРОВ І. , Методологія мандрівного миротворчого табору для підлітків, життя яких торкнулися бойові дії на сході України.	113
АРШАВА І. Ф., КУТОВИЙ К.П., АРШАВА І.О. , Психологічні особливості підлітків, схильних до суїцидальної поведінки.	124
БОНДАРЕНКО К.І. , Освіта як засіб реабілітації та адаптації до мирного життя учасників бойових дій.	135

Краєва О.А.

к. психол. н., старший викладач

кафедри практичної психології

Інституту людини

Київського університету імені Бориса Грінченка

ДО ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ДЕФІНІЦІЇ «Я-КОНЦЕПЦІЯ» В СТРУКТУРІ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ ПІД ЧАС ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ЗМІН

У статті відображено спробу теоретичного аналізу психологічних категорій “Я”, “Я-образу” в структурі “Я-концепції” особистості підлітка на етапі перебігу кризи ідентичності. Представлено розгляд понятійного співвідношення “Я-концепції” та ідентичності в науковій парадигмі.

***Ключові слова:** дефініція Я; образ-Я; “Я-концепція”; психологічні аспекти “Я-концепції”; підлітковий вік; суперечності “Я-образу”; ідентичність; криза ідентичності.*

Актуальність. З метою цілісного уявлення щодо психологічних особливостей формування ідентичності підлітка на етапі трансформаційної невизначеності, слід звернути наукову увагу до таких понять, як “Я”, “Я-образ” та “Я-концепція” особистості, що дорослішає. Зазначені дефініції у науковій парадигмі постають досить невизначеними, рухливими та багатоаспектними.

Так, у філософському плані, категорія “Я” розглядається як “духовний центр особистості”. У психології ж її співвідносять з одного боку, з поняттям “особистість”, з іншого – з “самоусвідомлення” та подекуди асоціюють із ідентичністю. Уявлення про себе є одночасно продуктом свідомості й ідентичності, в той час як продуктом становлення особистості є її “Я-образ” включений в систему “Я-концепції”.

В науковому середовищі гостро постає проблема співвідношення зазначених вище понять, пов’язаних тими чи іншими зв’язками із “Я”, з

категорією ідентичність та її стратегічно-динамічним проявом - кризою ідентичності.

Тож актуальності, в науковій парадигмі, набуває визначення психологічного дотику ідентичності зі специфікою образу “Я”, “Я-концепції” особистості.

Що й виявляється *метою теоретичного розгляду* матеріалу нашої статті, а саме здійснення теоретичного аналізу проблеми категорії “Я”, як сукупності складових “Я-образу”, втілених в її “Я-концепції”, поряд із психологічними детермінантами ідентичності в структурі особистості підлітка на етапі кризи ідентичності.

Сучасна наука оперує багатьма поглядами на стан дослідження категорії “Я” особистості: *фізичне, емоційне, інтелектуальне, соціальне*. Так, фізичне “Я” – описує тіло, зовнішність особи; емоційне “Я” – відчуття, переживання, настрої. Інтелектуальне ж “Я” (або розумове) вказує на світ думок. Нарешті, особа, яка сприймає себе як соціальну, включену в систему взаємостосунків з іншими, характеризується певними цінностями, інтересами, установами – ретранслює власне соціальне “Я”.

В контексті досліджуваної проблематики, наукові праці американського психолога Ф.Райса, вказують на існування у кожної особистості шести різних “Я”: реальне “Я”; власне “Я” в уявленні самого суб’єкта; “Я” в уявленні інших; уявлення про те, що про нього думають інші; і уявлення про те, яким йому хотілося би стати, та про те, яким його хотіли б бачити.

Вищезазначений спектр представлених дефініцій розширюється за рахунок поглядів У.Джемса, К.Роджерса, М.Розенберга, за якими виділяються різні форми уявлень про себе, диференційовані або за сферами (такі як “соціальне Я”, “духовне Я”, “фізичне Я”, “інтимне Я”, “публічне Я”, “моральне Я”, “сімейне Я”), або як реальність, ідеал (“реальне Я”, “ідеальне Я”), або ж за часовим континуумом (“Я в минулому”, “Я в теперішньому”, “Я в майбутньому”), або за іншою істотною ознакою. Число таких “Я-образів” і їх зміст визначається, як правило, на основі рефлексії особистості щодо себе [5].

Наступною ідеєю, представленою до розгляду, є ідея М.Розенберга, за яким виділяються головні типи образу “Я”: “наявне Я” – яким індивід бачить себе у нинішній момент; “представлене Я” – яким він показує себе іншим; “бажане Я” – яким він хотів би бачити себе. Кожний з цих “образів Я” має свій зміст, структуру, генезис, функції [8].

Таким чином, відчуття власного “Я” знаходиться в серцевині буття, так би мовити оперує до Самості індивіда, несвідомо й автоматично впливає на кожну думку, дію та почуття. Саме тому, вкрай важливим для особистості підліткового віку є те, щоб “Я-концепція” мала адекватне формування та прояв на етапі переживання кризи ідентичності суб’єктом.

Природу “Я” подекуди розуміють по-різному: і як *символіку*, що організовує і впорядковує буття кожного (як Самість); як “*інтроспекцію*” (процес, за допомогою якого індивід спостерігає за собою, розмірковує при цьому про свої думки, відчуття й мотиви; і *соціальну взаємодію*, завдяки якій кожен має змогу самовизначитися, а відтак відіграти адекватну роль у суспільстві та отримати відповідний статус.

Отже, щодо розвитку “Я-образу” індивіда на етапі кризи ідентичності, слід зазначити, що він значною мірою характеризується наступними специфічними особливостями: нестійкістю, змінами та переглядом ціннісних уявлень, розвитком рефлексії, нестійкою самооцінкою тощо.

У структуру “Я-образу” підлітків можуть бути інтегровані ціннісні орієнтації, придатні більш детальному перегляду, усвідомленню, певним змінам (так би мовити ревізії) та об’єднані з особистісними характеристиками, з умовами виховання тощо. Образ “Я” на досліджуваному віковому етапі ще не повністю закріплюється, хоча й простежуються деякі напрямки його розвитку. Мірою дорослішання характерні риси стають більш стійкими та представленими в структурі матриці ідентичності особистості на етапі перебігу кризи.

Під дією визначальних сил кризи ідентичності “Я-образ” в підлітковому віці може змінюватися як в позитивному, так і в негативному руслі. Знак зміни залежатиме від дій визначальних сил на ще несформовану ідентичність особи. В

останньому випадку цілковито ймовірний варіант прояву як сплутаної ідентичності особи, так і набуття негативної форми ідентичності, суть якої полягає в жорсткій фіксації індивіда на ролях й ідентифікаціях, що відкидаються або засуджуються суспільством. Класичним прикладом прояву негативної ідентичності є ідентифікація з асоціальними, кримінальними співтовариствами, деструктивними субкультурами, сексуальними меншинами тощо.

Допомогти підліткові уникнути набуття негативної ідентичності, знайти більш адекватний та позитивний “Я-образ” – досить непросте завдання перед практикою та наукою сьогодення. Не викликає сумнівів той факт, що в підлітковому віці впливати на корекцію “образу Я” особи значно легше, ніж у дорослому віці.

Для нашого дослідження важливо прослідкувати особливості формування “Я-образу” особистості підлітка на етапі зміни та становлення ідентичності (Р.Бернс, М.Й.Боришевський, Е.Еріксон, І.С.Кон, Г.С.Костюк, В.В.Столін, П.Р.Чамата, І.І.Чеснокова).

Так, у забезпеченні почуття ідентичності, само тотожності, М.Й.Боришевський передусім підкреслює роль “Я-образу” як узагальненого глобального механізму саморегуляції поведінки на особистісному рівні [2]. “Я-образ” за ним – це інтегральна форма самосвідомості.

В українській психологічній школі з проблем самосвідомості, яку започаткував П.Р.Чамата, “Я-образ” особистості досліджується в рамках більш широкої проблеми розвитку свідомості. *Самосвідомість* особистості розглядається тут як складне утворення, структура якого складається з таких нерозривно пов’язаних складових, як самооцінка, домагання, соціально-психологічні очікування, “Я-образ” [7].

Таким чином, кожне різноманітне вищевказане “Я” особистості складає сукупність дефініцій її “Я-образу”, формує та визначає психологічні особливості її “Я-концепцію”.

Наступним дискусійним питання в науці залишається *взаємообумовленість двох досліджуваних понять “Я-концепція” та “Я-образ”*.

Враховуючи факт існування різних поглядів вчених щодо їх визначення, частина наукового середовища додержується думки, що виокремлені поняття є синонімічними за суттю та змістом, друга частина пропонує розрізняти їх як частину й ціле.

Так, у дослідженні Г.М.Свіденської наголошується на ототожненні “Я-концепції” з “Я-образом”, проте в цьому співвідношенні виокремлюється різний рівень узагальнення: “Я-образ” містить у собі “Я-концепцію” поряд із самовідношенням; “Я-концепція” виявляється глобальним початком, що забезпечує наступність, у той час як “Я-образ” є частковим проявом “Я” в конкретних ситуаціях; “Я-образ” розглядається як сукупність безлічі “Я-концепцій”, кожна з яких сформована згідно якої-небудь ролі.

Аналізуючи “Я-концепцію” в її складових, вчена [8] зупиняється на виділенні: “Я-реального”, “Я-ідеального” та “Я-можливого”, причому: “Я-реальне” – це уявлення про себе в своїх постійних якостях; “Я-ідеальне” – те, яким суб’єкт, на його думку, повинен був би стати, орієнтуючись на стійкі моральні норми, фізичні й моральні зв’язки; “Я-можливе” являє собою проміжне уявлення про себе між “Я-реальним” та “Я-ідеальним”, пов’язане внутрішнім глибинним екзистенціальним співвідношенням.

Наша думка виявляється дещо дискусійною щодо вищенаведеного факту, а саме наголошує, що “Я-образ” не може, апріорі, розглядатися як сукупність безлічі “Я-концепцій”, оскільки саме “Я-концепція” є значно глобальнішою у розумінні, прояві, вияві та презентації за психологічним сенсом та наповненням.

Так, “Я-концепція”, за К.Роджерсом, є організованим гештальтом, складеним зі сприйнятих властивостей “Я” у взаємовідношенні з іншими та з різноманітними аспектами життя [7]. Згідно нього, в ідеалі досліджуване поняття будується на підставі переживання й досвіду особистості.

Дотримуємося думки Е.Еріксона щодо розуміння проблематики “Я-концепції” в результаті поєднання діючого “Я” (Его) та рефлексивного “Я” (“Я-концепції”) в єдине поняття, крізь призму Его-ідентичності, як той продукт

певної культури, що виникає на біологічній основі, чий характер визначається особливостями культури й можливостями індивіда.

Джерелом Ego-ідентичності, за Еріксоном, є “культурно значуще досягнення”. Ідентичність Ego (“Я-концепція”) індивіда виникає в процесі інтеграції окремих ідентифікацій, тому саме спілкування з дорослими є важливим в дитинстві. З дорослими, які постають певними ідентифікаційними взірцями [5]. Особливо складним є процес розвитку Ego-ідентичності в підлітковому віці. Тому вчений приділяє значну увагу цій кризі розвитку та її “розмитості” в окреслений період. Він визначає Ego-ідентичність як заряджаюче особу психічною енергією “суб'єктивне почуття безпосередньої самототожності” [5].

В науковому обігу існує декілька теоретичних напрямків, які по-різному підходять до визначення та розуміння структури “Я-концепції”.

Найбільш відомим є положення про складові “Я-концепції”, такі як “Я-реальне” та “Я-ідеальне” (Р.Бернс, К.Левін, К.Роджерс, З.Фройд), що дає нам змогу дослідити компоненти ідентичності особистості підліткового віку через їх розуміння завдяки вищезазначеним категоріям.

Деякими науковцями “Я-концепція” тлумачиться як мультифакторний феномен – сукупність образів, схем, система, що складається з певної кількості елементів. Згідно першої мультифакторної моделі “Я-концепції” - інформація, що стосується “Я”, накопичується у довгостроковій пам'яті індивіда у формі певних спогадів про себе. Наступна - тлумачить “Я-концепцію” як ієрархічну структуру, елементами якої є риси особистості, її цінності [9]. Третя модель розглядає поняття в ієрархічній системі уявлень про “Я” (Я-образів, Я-схем, Я-репрезентацій), що походять від минулого соціального досвіду. В четвертій моделі “Я-концепція” набуває темпоральності (минула, наявна, майбутня) та модальності (бажана, небажана).

Згідно Р.Бернса “Я-концепція” постає як сукупність настанов стосовно себе, має в структурі три компоненти: “Я-образ” як уявлення індивіда про себе; самооцінку – афективну оцінку уявлення; потенційну поведінкову

реакцію – конкретні дії, які можуть бути викликані “Я-образом” та самооцінкою [9]. “Я-концепція” тут – це сукупність установок на “себе” через: реальне “Я” (яким підліток вважається собі дійсно, яким бачить себе в даний момент), ідеальне “Я” (яким він поставив собі мету бути, або те, до чого несвідомо прагне, про що мріє), дзеркальне “Я” (зберігає в собі уявлення про те, що думають, як сприймають його інші). Усе це йде через фізичне, соціальне, розумове, емоційне “Я”. Ідеальне “Я” є основним збудником, рушійною силою поведінки підлітка та орієнтиром його особистісного зростання.

Наступний вчений Карл Роджерс [8] не розмежовує поняття “Я-концепції” й “самості”, а визначає їх як систему самосприйняття, за якої це організований, послідовний концептуальний гештальт, що складається з “Я-реального” і “Я-ідеального”.

Таким чином, “Я-концепцією” називаються певні особливості, що усвідомлюються на основі свідомого когнітивного сприйняття та самооцінки. При формуванні відбувається розвиток уявлень особистості про себе: те, що бачить індивід, коли дивиться на себе з різних точок зору, тобто він сам визначає свої зовнішні дані, особистісні якості, риси, ролі й соціальний статус.

Додержуємося думки, що “Я-концепція” – це система установок стосовно себе; це ідентичність Его індивіда, що являє собою сукупність самовизначень або образів “Я”, ядро якої складає сукупність настанов на себе: уявлення про свої якості як соціального суб’єкта, про свій реальний, можливий та необхідний соціальний статус, про власні потреби, ідеали та інтереси, які інтегруються в складну динамічну систему настанов, що регулює й спрямовує всі свідомі дії.

Якісні параметри “Я-концепції” детермінуються трьома компонентами, що характеризують соціальну настанову як цілісне утворення, в яке входять *когнітивна, емоційна та поведінкова складові*.

У своєму дослідженні І.А.Дружиніна виокремлює вищевказані складові, але називає їх дещо по-різному: *когнітивна складова* “Я-концепції” поєднує різноманітні уявлення індивіда про себе, що формують “образ Я”; *оцінювальна складова* поєднує всю сукупність оцінювальних характеристик, пов’язаних з

ними переживань; *поведінкова складова*, особливість якої полягає у тому, що об'єктом виступає сам носій настанови [5, с. 31].

Отже, характерними рисами “Я-концепції” є те, що вона: завжди зберігає якості цілісної системи; символізує головну частину свідомого досвіду індивіда, що визнається й приймається свідомістю; доступна усвідомленню, хоча й не обов'язково усвідомлювана.

“Я-концепція” з'являється у ранньому дитинстві, за суттєвого впливу оточення на формування позитивного або негативного образу себе [9]. Тож, “Я-концепція” особи підліткового віку, за нашою думкою, являє собою сукупність всіх установок на себе, становлення якої виявляється однією з головних тенденцій у формуванні ідентичності підлітка.

У своєму дослідженні погоджуємося з думкою Р.Стренг, яка виділила чотири основних аспекти “Я-концепції” в підлітковому віці.

По-перше, *загальна “Я-концепція”*, тобто уявлення підлітка про власну особистість й “сприйняття своїх можливостей, а також статусу та ролей у зовнішньому світі”. По-друге, індивідуальні *тимчасові або перехідні “Я-концепції”*, котрі залежать від настрою, ситуації, від минулих або поточних переживань. По-третє, існує *соціальне “Я”* підлітка: його уявлення про те, що про нього думають інші люди. Ці уявлення, в свою чергу, впливають на думку про себе. По-четверте, існує *ідеальне “Я”*, тобто те, яким підліток хотів би стати. Ці уявлення можуть бути реалістичними, заниженими або завищеними.

Тільки реалістична “Я-концепція” (її складова “Я-реальне”) сприяє адекватному прийняттю себе, психічному здоров'ю, досягненню реалістичних цілей.

Таким чином, за нашим визначенням, “Я-концепція” загалом є більш ширше поняття, ніж “Я-образ” та складається із сукупності вищезазначених складових, основу яких складає різноманітно обрані “Я” окремим індивідом. Більш того, “Я-образи” особистості складають її самоідентичність, а “Я-концепція” постає синонімічним поняттям досліджуваній нами ідентичності, зокрема его-ідентичності.

На думку О.О.Бодальова і В.В.Століна “Я-концепція”, як і “Я-образ”, виявляється “продуктом” самосвідомості та виступає в якості важливого фактору детермінації поведінки, внутрішньоособистісного утворення, що багато в чому визначає напрямок діяльності у ситуаціях вибору [10].

Таким чином, з вищевказаного аналізу випливає загальний висновок про розгляд “Я-концепції” вченими в якості поняття більш загального та ширшого на відміну від поняття “Я-образ” та “Я”. “Я-концепція” включає в себе різноманітність “Я-образів” особистості, який у свою чергу складається з різноманітних категорій “Я”.

Стосовно досліджуваної нами проблеми ідентичності на етапі перебігу підліткового віку, то “Я-концепція” особистості має змінний, нестабільний, хиткий характер, може втілювати в себе наступні ядерні компоненти: свідомість, самосвідомість, самопізнання, самовідношення, саморегуляція, самоконтроль і образ “Я”. Але окреслені компоненти в кризовому віці розвиваються досить нерівномірно, характеризуються якісними змінами в сьогоденні, потребою в усвідомленні та проекцією в майбутнє.

Пропонуємо не ототожнювати поняття “Я-концепція” та “Я-образ”, бо ці конструкти суттєво відрізняються за обсягом й за параметром стійкості. Так, перше поняття віддзеркалює більш широке уявлення особи про себе, оскільки “Я-концепція” крім образу реального “Я” включає в себе також і суб’єктивну конструкцію ймовірного ідеального “Я”.

На відміну від ситуативних “Я-образів”, “Я-концепція” є відносно стійкою, більшою чи меншою мірою усвідомленою системою уявлень індивіда про самого себе, яка переживається як неповторна. Вона створює в людини відчуття власної постійної визначеності, самототожності, на її основі індивід будує свою взаємодію з іншими, формує ставлення до себе.

За нашим припущенням, адекватна “Я-концепція” особи в дитинстві, як сукупність настанов, спрямованих на себе, безпосередньо впливає на набуття та формування здорової ідентичності в підлітковому віці на етапі трансформаційних змін.

“Я-концепція” як інтеграл різних образів “Я”, з моменту свого зародження стає активним началом, важливим чинником в інтерпретації досвіду, сприяє досягненню внутрішньої узгодженості індивіда [1].

Висновки. З вищевказаного аналізу проблеми “Я-концепції”, “Я-образу”, категорії “Я” та ідентичності в психології логічно випливає висновок: “Я-концепцію” можна визначити як свідоме когнітивне сприйняття й оцінку індивідом себе, розуміння якої починає формуватися в ранньому дитинстві; систему установок стосовно себе, отриманих в результаті критичного погляду на себе, власні вчинки, спосіб життя тощо.

Ідентичність може певною мірою виявлятися тотожною поняттю “Я-концепція”, або ж у деяких випадках виступати її елементом. У межах дослідження структури ідентичності підлітка, інтерес викликає аспект заглиблення суперечностей між “Я-реальним” та “Я-ідеальним” так само, як і між “Я-теперішнім” та “Я-майбутнім” “Я-концепції” особистості на етапі кризи ідентичності.

На момент зміни та формування якісно нової ідентичності підлітка відбувається розвиток уявлень про себе, втілений в його “Я-концепції”, яка безпосередньо залежить від реального оточення та символічного середовища, крізь яке особистість пізнає психологічні аспекти власного неповторного “Я” різноманітними засобами.

Література:

1. Белякова Ю. А. Аналіз поглядів і становлення теорії Я – концепції особистості / Ю. А. Белякова // Пробл. загальн. та пед. Психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К, 2005. – Т XII, вип. 3. – С. 35–43.
2. Боришевский М. И. Развитие саморегуляции поведения школьников: Диссертация в форме научного доклада д-ра психол. наук: М. И. Боришевский. – К., 1992. – 77 с.

3. Дружиніна І. А. Психологічні чинники розвитку професійної ідентичності майбутніх практичних психологів : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / І. А. Дружиніна. – К., 2009. – 217 с.

4. Кон И. С. Категория “Я” в психологии / И. С. Кон // Психологический журнал. – 1981. – №3. – С. 25–39.

5. Корчевина О. В. Проблема становлення, розвитку, формування та змін “Я-концепції” особистості / О. В. Корчевина // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами : зб. наукових праць. – К. : Університет “Україна”, 2004. – 448 с.

6. Панасенко Н. М. Психологія підлітка в сучасній ситуації соціального розвитку / Н. М. Панасенко // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2007. – Т. IX, ч. 6. – С. 379–384.

7. Роджерс К. Консультирование и психотерапия. Новейшие подходы в области практической работы / К. Роджерс. Монография / [пер. с англ. О. Кондрашовой, Р. Кускаровой]. – М. : ЭКСМО – пресс, 1999. – 464 с.

8. Свіденська Г. М. Психологічні особливості розвитку самосвідомості особистості в період підліткової кризи: дис. ...канд. психол. наук: 19.00.07 / Г. М. Свіденська. – К., 2008. – 217 с.

9. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб: Издательство “Питер”, 2000. – 608 с. : ил. – (Серия “Мастера психологии”).

10. Шевченко З. В. Криза ідентичності як деструктивний прояв індивідуалізму: соціально-філософський аналіз / З. В. Шевченко // Вісник Черкаського університету. Серія: Філософія. – Черкаси, 2007. – Вип. 106. – С. 37–46.

11. Marsia J. E. Identity in Adolescence / J. E. Marsia // Adelson J. (ed.) Handbook of Adolescent Psychology. – N.Y.: John Willey, 1980. – P. 213–231.

К ПРОБЛЕМЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ДЕФИНИЦИИ «Я-КОНЦЕПЦИЯ» В СТРУКТУРЕ ЛИЧНОСТИ ПОДРОСТКОВОГО ВОЗРАСТА ВО ВРЕМЯ ТРАНСФОРМАЦИОННЫХ ИЗМЕНЕНИЙ

В статье отражена попытка теоретического анализа психологических категорий "Я", "Я-образа" в структуре "Я-концепции" личности подростка на этапе протекания кризиса идентичности. Представлено рассмотрение понятийного соотношения "Я-концепции" и идентичности в научной парадигме.

***Ключевые слова:** дефиниция Я; образ-Я; «Я-концепция»; психологические аспекты "Я-концепции"; подростковый возраст; противоречия "Я-образа"; идентичность; кризис идентичности.*

TO PROBLEM of PSYCHOLOGICAL ANALYSIS of DEFINITION of "SELF-CONCEPT" in STRUCTURE of PERSONALITY of TEENS during TRANSFORMATION CHANGES

In the article the attempt of the theoretical analysis of psychological categories of "Self", of "Self-Image" in the structure of "Self-concept" of identity of teens at a stage of course of crisis of identity is displayed. Consideration of concept correlation of "Self-concept" and identity in a scientific paradigm is presented.

***Keywords:** definition Self; Self-Image; "Self-concept"; psychological aspects of "Self-concept"; teenage age; contradictions of "Self-Image"; identity; crisis of identity.*